

ŹRÓDŁA / SOURCES / QUELLEN

ks. Tomasz Garwoliński

Wyższe Seminarium Duchowne Metropolii Warmińskiej „Hosianum”,
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie;
tomgar@uwm.edu.pl • <https://orcid.org/0000-0002-2293-0861>

ks. Krzysztof Kamiński

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II w Lublinie;
ksiadzkrzysztof@interia.pl • <https://orcid.org/0000-0002-5579-232X>

Szesnastowieczne wydania *Biblia Lutra* i *Biblia Leopoldy* w zbiorach Biblioteki „Hosianum” w Olsztynie

Sixteenth-century editions of the Luther and the Leopolda Bibles in the
collection of the “Hosianum” Library in Olsztyn

Ausgaben der lutherischen und leopoldinischen Bibeln aus dem
16. Jahrhundert in der Sammlung der Bibliothek Hosianum in Allenstein

Słowa kluczowe:	Biblioteka „Hosianum”, Warmia, <i>Biblia Lutra</i> , <i>Biblia Leopoldy</i> , stare druki, reformacja, kontrreformacja
Keywords:	“Hosianum” Library, Warmia, Luther Bible, Leopolda Bible, old prints, Reformation, Counter-Reformation
Schlüsselwörter:	Bibliothek „Hosianum”, Ermland, Lutherbibel, Leopolda-Bibel, Reformation und Gegenreformation

STRESZCZENIE

Tłumaczenie Biblii dokonane przez Marcina Lutra odbiło się wielkim echem w świecie protestanckim w XVI w., ale nie tylko. Miało duże znaczenie dla kształtowania się języka narodowego i narodowej literatury w Niemczech. Sprowokowało też dyskusję wewnątrz Kościoła katolickiego, która sprawiła, że zaczęły się pojawiać również katolickie przekłady Pisma Świętego na języki narodowe. Pierwszym polskim tłumaczeniem całym Biblii jest to, którego dokonał Jan Nitz Leopolda. Zostało ono wydane w Krakowie, w oficynie Szarffenbergów w 1561 r.

Niniejsze opracowanie jest formą prezentacji czterech szesnastowiecznych egzemplarzy *Biblii Lutra* i dwóch egzemplarzy *Biblii Leopolity*, które przechowywane są w zasobie Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie. Autorzy z autopsji przebadali morfologię omawianych woluminów, ich znaki własnościowe oraz budowę i zdobienia opraw. Księgi te stanowią cenny fragment zabytkowych zbiorów na Warmii.

ABSTRACT

Martin Luther's translation of the Bible reverberated throughout the Protestant world in the sixteenth century, but not only. It was important for the formation of a national language and national literature in Germany. It also provoked a discussion within the Catholic Church, which led to the appearance of Catholic translations of the Bible into national languages. The first Polish translation of the entire Bible is the one made by Jan Nicz Leopolita. It was published in Cracow, in the Szarffenberg's printing house in 1561.

This study is a presentation of four sixteenth-century copies of the Luther Bible and two copies of the Leopolita Bible, which are kept in the collection of the Library of the Warmia Metropolitan Seminary "Hosianum" in Olsztyn. The authors have examined the morphology of the volumes in question, their ownership marks and the construction and decoration of the bindings. These books constitute a valuable part of historical collections in Warmia.

ZUSAMMENFASSUNG

Die von Martin Luther verfasste Bibelübersetzung hat im 16. Jahrhundert in der gesamten protestantischen Welt Gehör gefunden, aber nicht nur dort. Sie war sehr wichtig für die Herausbildung der Nationalsprache und der Nationalliteratur in Deutschland. Sie löste auch eine Diskussion innerhalb der katholischen Kirche aus, die zur Entstehung von katholischen Bibelübersetzungen in die Landessprachen führte. Die erste polnische Übersetzung der gesamten Bibel wurde von Jan Nicz Leopolita angefertigt. Sie wurde 1561 in Krakau im Verlag der Szarffenbergs veröffentlicht. Diese Studie ist eine Präsentation von vier Exemplaren der Lutherbibel aus dem 16. Jahrhundert und zwei Exemplaren der Leopolita-Bibel, die in der Sammlung der Hosianum-Bibliothek des Ermländischen Priesterseminars in Allenstein aufbewahrt werden. Die Autoren haben die Morphologie der besprochenen Bände, ihre Besitzvermerke sowie die Konstruktion und Verzierung der Einbände untersucht. Diese Bücher stellen einen wertvollen Teil der historischen Sammlungen Ermlands dar.

Biblia była niewątpliwie najważniejszą księgą średniowiecza i renesansu¹. Nie jest przypadkiem, że właśnie ona była pierwszą wydrukowaną książką na świecie (1452–1455)². Historia tekstów biblijnych w językach oryginalnych, tłumaczeń na inne języki, egzegezy biblijnej, a także historia Biblii jako książki, jej przepisywania ręcznego i drukowania, gromadzenia i czytania ma ogromną literaturę. Celem niniejszego artykułu będzie zaprezentowanie szesnastowiecznych wydań *Biblii Lutra* oraz *Biblii Leopolity* ze zbiorów najstarszej istniejącej na Warmii księżnicy

¹ R. Pietkiewicz, *Biblia*, w: *Encyklopedia książki*, t. 1, red. A. Żbikowska-Migoń, M. Skalska-Zlat, Wrocław 2017, s. 189; idem, *Biblia Polonorum. Historia Biblii w języku polskim*, t. 1: *Od początku do 1638 roku*, Poznań 2016, s. 35.

² J. Pirożyński, *Obecny stan badań nad Gutenbergiem i Biblią 42-wierszową. Zarys problematyki*, w: *Komentarz do faksymile pelplińskiej Biblii Gutenberga*, red. J. Pirożyński, T. Serocki, J. Tondel, Pelplin 2004, s. 32–33; B. Bieńkowska, *Książka na przestrzeni dziejów*, Warszawa 2005, s. 69–70; R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, s. 56–57.

– Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie, sięgającej swoimi korzeniami roku 1565. Dlaczego akurat te tłumaczenia Biblii stanowią przedmiot tegoż opracowania? Oba są tłumaczeniami na języki narodowe, zgodnymi z postulowanym reformacyjnym zawołaniem *sola Scriptura*. Ogromne znaczenie dla kształtowania się języków narodowych i narodowej literatury miało w Niemczech tłumaczenie Marcina Lutra (1483–1546), a w Polsce ks. Jakuba Wujka SJ (1541–1597)³. To ostatnie obecne jest w zbiorach Biblioteki „Hosianum” w znacznie późniejszym, bo osiemnastowiecznym wydaniu. Dzięki *Biblia Lutra* i innym reformacyjnym edycjom zagadnienie przekładów biblijnych pojawiło się podczas obrad Soboru Trydenckiego (1545–1563). Zdania ojców soborowych w tej kwestii były podzielone. Przeciwnicy twierdzili, że Pismo Święte przetłumaczone na języki narodowe trafi w ręce osób niewykształconych i niemających odpowiedniego przygotowania, które – mylnie interpretując tekst – narażą się na popadnięcie w błędy. Zwolennicy uważali, że nadużycia nie mogą prowadzić do zakazu posługiwania się Biblią w językach narodowych tym bardziej, że sam Jezus zwracał się do ludzi prostych w ich własnym języku. Ostatecznie, według kanonów soborowych, aby posiadać lub czytać katolicką Biblię w języku narodowym, konieczne było uzyskanie indywidualnego pozwolenia. Poza tym wprowadzono cenzurę kościelną i konieczność uzyskania pozwolenia na druk książek religijnych, a przede wszystkim Pisma Świętego i komentarzy do niego⁴.

Wprawdzie „czarna sztuka” pojawiła się w kraju nad Wisłą dosyć szybko – w Krakowie w 1473 r., w Malborku w 1492 r., w Gdańsku w 1498 r. – to jednak inkunabuły do Polski trafiały najczęściej z Niemiec i Italii⁵. Pierwszymi wydaniem Biblii drukowanej była łacińska *Wulgata*. Do 1500 r. ukazały się dziewięćdziesiąt cztery wydania całego Pisma Świętego⁶. Przyjmuje się, że najstarszym zachowanym drukiem biblijnym w języku polskim jest Prolog Ewangelii według św. Jana z roku 1518/1519, wytłoczony w oficynie Jana Hallera w Krakowie⁷. Pierwszą zaś w całości drukowaną edycją Biblii w języku polskim jest *Biblia Leopoldy* z 1561 r. To powód, dlaczego warto ją wyeksponować w niniejszym opracowaniu.

BIBLIA LUTRA W BIBLIOTECE „HOSIANUM”

Jednym z owoców reformacji jest przekład Biblii na język niemiecki dokonany przez Marcina Lutra, który był przekonany, że święta księga powinna być w rękach

³ R. Pietkiewicz, *Biblia...*, s. 189.

⁴ Idem, *Biblia Polonorum...*, s. 100–107.

⁵ J. Pirożyński, *Gutenberg w Polsce. Polskie echa wynalazku druku*, w: *Komentarz do faksymile...*, s. 107.

⁶ R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, s. 58.

⁷ Ibidem, s. 175–178.

każdego wierzącego. Przebywając na zamku w Wartburgu, poświęcił się studiowaniu Pisma Świętego w języku hebrajskim i greckim. Korzystał z *Septuaginty*, przekładu Erazma z Rotterdamu (1466/1467–1536), a zapewne także z wcześniejszych tłumaczeń na język niemiecki. Z pomocą przyszedł mu również cały sztab ludzi, a owocem tej współpracy było tłumaczenie najpierw Starego Testamentu z 1522 r., a później całości Pisma Świętego z 1534 r. pod tytułem *Biblia das ist die gantze Heilige Schrift Deudsch*. Język Biblii w tłumaczeniu Lutra był prosty, obrazowy, a zdania nie były budowane według schematu zdań łacińskich, które były trudne do zrozumienia dla przeciętnego człowieka. To była jedna z głównych przyczyn życzliwego i masowego przyjęcia tego przekładu. Zresztą M. Luter ulepszał kolejne jego wersje. Jego tłumaczenie wywarło silny wpływ na kształtowanie się literackiego języka niemieckiego. Do 1620 r. ukazało się około 100 wydań, co daje łączną liczbę ok. 200 tys. egzemplarzy⁸.

Pierwsze edycje Biblii lutherańskiej wydawano w formacie *folio*. Z czasem Nowy Testament drukowano najczęściej *in octavo*, choć także *in quarto*, a całą Biblię *in folio*. W większych wydaniach całości Pisma Świętego tekst układano w dwóch kolumnach. Wiele wolnego miejsca i szerokie marginesy były przeznaczone na notatki. Charakterystyczne było również zastosowanie czcionek gotyckich. Nie był to przypadek, bowiem antykwę w Niemczech kojarzono z łacińskimi drukami włoskimi, które wiązano z Rzymem i katolicyzmem. Każda księga zaczynała się od wyróżnionej linii drukowanej większym pismem. Na początku księgi umieszczono ozdobne inicjały, a rozdziały numerowano dużymi cyframi⁹.

Jeśli chodzi o skład kanonu, to układ Starego Testamentu był wzorowany na *Wulgacie*, zaś w Nowym Testamencie List do Hebrajczyków i List św. Jakuba, uznane przez Lutra za nieapostolskie, zostały umieszczone na końcu wraz z Listem św. Judy i Apokalipsą św. Jana¹⁰.

W Bibliotece „Hosianum” znajdują się dwa egzemplarze *Biblii Lutra* w wydaniu z 1550 r. (*Biblia: Testamentum Vetus et Novum Germanice, Doctoris Martini Luther*, Wittenberg, 1550). Zostały one wydrukowane w oficynie Hansa Luffta (1495–1584)¹¹, tej samej, z której wyszło pierwsze wydanie *Biblii Lutra*.

Egzemplarz o sygnaturze Sd 607 posiada pieczęć biblioteki pałacu w Markowie koło Morąga (niem. Reichertswalde), należącego do ewangelickiego rodu

⁸ M. Kossowska, *Biblia w języku polskim*, t. 1, Poznań 1968, s. 150; F. Gryglewicz, *Biblia – przekłady narodowe*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, red. F. Gryglewicz, Lublin 1989, k. 404–405; P. Owsński, *Tłumaczenie Biblii Marcina Lutra i jego znaczenie dla świata chrześcijańskiego*, „Kieleckie Studia Teologiczne” t. 8, 2009, s. 419–420; R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, s. 87–90.

⁹ R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, s. 94–95.

¹⁰ Ibidem, s. 95.

¹¹ Lufft, Hans, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz55077.html#ndbcontent> (dostęp: 9 II 2021 r.).

Dohnów¹². W woluminie brakuje kilku kart wstępu oraz pierwszej karty Starego Testamentu. Siedemnastowieczna oprawa nie jest pierwotna. Przy jej wykonaniu obcięto blok książki do tego stopnia, że w górnej części kart przycięto niektóre nagłówki. Oprawa została wykonana z desek dębowych obleczonych świńską skórą ozdobioną ramami wykonanymi stryculcem, wewnątrz których umieszczono radełkowe tłoczenia roślinne. Zwierciadło wypełnia dziesięciopłatkowa rozeta oraz inne motywy roślinne. Skóra oprawy jest mocno wytarta. Z dolnej okładziny zachowała się nieco mniej niż połowa deski i skóry. Po zapinkach zatrzaskowych pozostały jedynie mosiężne klamry na górnej okładzinie. Księga nosi ślady częstego użytkowania: podkreślenia tekstu, zagięte karty, osłabioną strukturę papieru na rogach kart, zabrudzenia, brązowe plamy, być może od lamp oliwnych.

Fot. 1. Drzeworyt z *Biblii Lutra* (Wittenberg, 1550), sygn. Sd 607, przedstawiający proroka Amosa przemawiającego do reformatörów

Egzemplarz o sygnaturze Sd 716 należał do żyjącego w XVIII w. Andreasa Hediusa, profesora filozofii uniwersytetu w Królewcu. Świadczy o tym jego ekslibris umieszczony na wyklejce wewnętrznej strony górnej okładziny. Posiada również dziewiętnastowieczną pieczętkę biblioteki miejskiej w Królewcu (Stadtbibliothek Königsberg). Wolumin jest oprawiony wtórnie w tekturę i gładką świńską skórę.

¹² J. Baldowski, *Województwo olsztyńskie. Vademecum turystyczne*, Warszawa 1980, s. 69; A. Rzempoluch, *Przewodnik po zabytkach sztuki dawnych Prus Wschodnich*, Olsztyn 1992, s. 86–87.

Fot. 2. Ekslibris Andreasa Hediusa w *Biblia Lutra* (Wittenberg, 1550), sygn. Sd 716

W Bibliotece „Hosianum” znajduje się także wydanie *Biblia Lutra* z 1569 r. Również ono powstało w drukarni H. Luffta w Wittenberdze (sygnatura: Sd 123).

Wspomniane egzemplarze *Biblia Lutra* z biblioteki seminaryjnej są wydrukowane w formacie *folio* i zdobione drzeworytniczymi inicjałami oraz ilustracjami. Wydanie z 1569 r. posiada inicjały i ilustracje kolorowane ręcznie. Sto dwadzieścia osiem drzeworytów jest autorstwa Lucasa Cranacha Starszego (1472–1553)¹³, posługującego się monogramem „LC”. Część ilustracji została wykonana z klocków drzeworytniczych, których twórcą był Hans Brosamer (przed 1500–1554) – uczeń Lucasa Cranacha Starszego – posługujący się monogramem „HB”¹⁴. W sumie Sta-

¹³ Lucas Cranach Starszy urodził się w 1472 r. w Kronach (stąd nazwisko). Był niemieckim malarzem i grafikiem. Zetknął się ze środowiskiem artystycznym skupionym wokół Albrechta Dürera oraz ze szkołą flamandzką i włoską. Był wielokrotnie wybierany do Rady Miejskiej Wittenbergi. Był też przez trzy kadencje jej burmistrzem. Religijna twórczość Cranacha stoi pod znakiem ikonografii luterńskiej. Przyjaźnił się on z M. Lutrem, który był ojcem chrzestnym jego córki. Z kolei malarz był świadkiem ślubu Lutra oraz ojcem chrzestnym jego syna. Mimo silnych związków z Lutrem malował także portrety dostojników Kościoła katolickiego, a także liczne obrazy o tematyce hagiograficznej i maryjnej. Zmarł w 1553 r. w Weimarze, zob. – J. Pasierb, *Cranach Lucas Starszy*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 3, red. R. Łukaszyk, Lublin 1989, k. 622–623.

¹⁴ Hans Brosamer urodził się w Fuldzie. Był niemieckim malarzem i grafikiem. Należał do szkoły Lucasa Cranacha Starszego, ale także pod wpływem A. Dürera. Malował portrety, ale projektował też ryciny, drzeworyty i mie-dzioryty. Jego drzeworyty zdobiły m.in. *Biblię Lutra* – F.W. Bautz, *Brosamer, Hans*, w: *Biographisch-Bibliographisches*

Fot. 3. Drzeworyt przedstawiający stworzenie Ewy z boku Adama, autorstwa Hansa Brosamera z *Biblia Lutra* (Wittenberg, 1569), sygn. Sd 123

ry Testament ma 136 drzeworytów oraz jeden na karcie tytułowej rozpoczynającej księgi prorockie, a Nowy Testament – trzydzieści siedem. Większość ilustracji w Nowym Testamencie zdobi Księgę Apokalipsy, a pozostałe przedstawiają ewangelistów oraz św. Pawła i św. Piotra. Najbardziej kontrowersyjne są drzeworyty zdobiące Księgę Apokalipsy. Przedstawiają one bowiem Wielką Nierządnicę i Bestię w tiarze papieskiej na głowie. Babilon utożsamiono z Rzymem, a w centrum obracającego się w ruinę bezbożnego miasta można rozpoznać Zamek św. Anioła – rzymską twierdzę papieży. Na jednym z drzeworytów Bestia stoi na środku bazyliki wobec dwóch świadków trzymających w rękach słowo Boże. Tymi świadkami są Luter i Melancton. Także na innych ilustracjach ukazujących proroków można dostrzec postać M. Lutra¹⁵.

Wśród szesnastowiecznych wydań Biblii w przekładzie Lutra w Bibliotece „Hosianum” znajduje się również wydanie z 1596 r. zawierające jedynie księgi prorockie i Nowy Testament (*Biblia: Prophetæ Germanice, Doctoris Martini Luther; – Novum Testamentum Germanice, Doctoris Martini Luther*, Hamburg, 1596, sygnatura: Sd 635). Egzemplarz należał do Biblioteki Senatu Gdańskiego. Oryginalna oprawa jest przykładem oprawy orientalizującej i została wykonana pod koniec XVI lub na początku XVII w. Są to deski obleczone brązową gładką skórą ozdobioną złożonymi tłoczeniami arabeskowymi. Zachowały się zapinki oraz siedem okuć narożnych. Złożone obcięcia bloku są cyzelowane. Tekst ułożony jest w dwóch kolumnach ujętych w prostą ramkę. Po zewnętrznej stronie ramki znajdują się teksty paralelne. Każda księga rozpoczyna się wprowadzeniem. W księgach Starego Testamentu znajdują się również komentarze na początku rozdziału, zaś w Nowym Testamencie – w tekście. Komentarze wydrukowane są mniejszą czcionką. Karty tytułowe ozdobione są drzeworytowymi ilustracjami całostronicowymi. Na jednej z nich widnieje postać M. Lutra. W tekście również znajdują się liczne inicjały, ilustracje¹⁶ i inne motywy zdobnicze.

BIBLIA LEOPOLITY W BIBLIOTECIE „HOSIANUM”

Za Romualdem Pietkiewiczem w dziejach polskiego drukarstwa biblijnego można wyróżnić pięć okresów: 1/ 1518/1519–1550, gdy drukowano jedynie fragmenty lub pojedyncze księgi, prawie wszystkie w Krakowie; 2/ 1551–1632, czas nazywany „złotym wiekiem”; 3/ 1633–1871, gdy nie powstał żaden nowy przekład Biblii, a wykonywano tylko liczne przedruki; 4/ 1872–1945, gdy zaczęto modernizować

Kirchenlexikon. Band 1, Hamm 1975, k. 756–757; I. Kühnel-Kunze, *Brosamer, Hans*, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz5967.html#ndbcontent> (dostęp: 18 IX 2017 r.).

¹⁵ R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, s. 95–96.

¹⁶ W tekstach Starego Testamentu jest dwadzieścia osiem ilustracji, a w Nowym Testamencie trzydzieści dwie (większość w Księdze Apokalipsy).

Fot. 4. Zdobienia oprawy *Biblia Lutra* (Hamburg, 1596), sygn. Sd 635

Biblię Wujka oraz pojawiły się pierwsze nowe tłumaczenia *Wulgaty* i przekłady z tekstów oryginalnych; 5/ od 1946, gdy wydaje się tłumaczenia Biblii z języków oryginalnych¹⁷. *Biblia Leopolity* powstała więc w „złotym wieku” polskiego druku biblijnego.

Jako odpowiedź na tłumaczenie Lutra zaczęto wydawać katolickie tłumaczenia Pisma Świętego. Pierwszym drukowanym polskim przekładem całej Biblii jest *Biblia Leopolity: Vetus et Novum Testamentum Polonice. Versio Ioannis Nicz* (Kraków, Mikołaj i Stanisław Szarffenbergowie, 2 I 1561). Tłumaczona była głównie z łacińskiej *Wulgaty*, ale opierała się również na tłumaczeniach czeskich, a jedynie w niewielkim stopniu na greckim tekście Nowego Testamentu. Redaktorem przekładu był ksiądz Jan Nicz Leopolita¹⁸. Drukarz nie znał imienia i nazwiska tłumacza albo też świadomie je zataił, być może z obawy przed władzami kościelnymi, które

¹⁷ R. Pietkiewicz, *Biblia. Dzieje*, w: *Encyklopedia książki...*, t. 1, s. 204–207.

¹⁸ Ks. Jan Nicz Leopolita urodził się w 1523 r. we Lwowie, stąd zwany jest Leopolitą, a zmarł 7 IV 1572 r. w Krakowie. Studiował na Uniwersytecie Jagiellońskim. Znał język grecki i hebrajski. Na wydziale filozoficznym prowadził wykłady, objaśniając m.in. Cyserona i Owidiusza. Po przyjęciu święceń kapłańskich studiował, a potem wykładał na wydziale teologicznym, gdzie uzyskał doktorat. Do jego uczniów należał m.in. ks. Jakub Wujek i Benedykt Herbest. Uchodził za wybitnego biblistę i egzegetę, a także mówcę i kaznodzieję – M. Kossowska, op. cit., s. 204–205; L. Hajdukiewicz, *Leopolita (Kasprowicz, Nicz, Nicius) Jan*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 17, red. E. Rostworowski, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1972, s. 74–76; G. Kramarek, *Leopolita Jan*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 10, red. A. Szostek, Lublin 2004, k. 812–813.

w tym okresie zakazywały wydawania Biblii w językach narodowych. W związku z tym istnieje kilka hipotez dotyczących tłumacza. Wymienia się wśród nich pochodzącego ze Lwowa Jana Leopolitę (1523–1572)¹⁹, ale bardzo popularna jest też tzw. hipoteza dominikańska, przypisująca autorstwo przekładu Leonardowi Niezabitowskiemu, spowiednikowi króla Zygmunta Augusta, który ukrył swoje imię²⁰. Wreszcie są zwolennicy teorii, że *Biblia Leopolity* jest przedrukiem tłumaczenia, które istniało w postaci rękopiśmiennej już od XV w. Dawne tłumaczenie zostało tylko poprawione, a język zmodernizowany. Miał tego dokonać ówczesny kronikarz Marcin Bielski (1495–1575)²¹.

Biblia Leopolity jest też znana jako *Biblia Szarffenbergowska*, jako że przekładu dokonano na zlecenie Mikołaja Szarffenberga. Drukarz wiedział, że istnieje zapotrzebowanie na polskie tłumaczenie Pisma Świętego. Poza tym wydanie pierwszej Biblii w języku polskim miało mu zapewnić zysk i sławę²².

Tłumaczenie to było niezbyt wiernym przekładem, a jego język uważano za przedawniony już w XVI w. Stanowiło jednak duże osiągnięcie Kościoła katolickiego, wyprzedziło bowiem przedsięwzięcie obozu reformatorskiego – *Biblię Radziwiłłowską*. Przez trzydzieści osiem lat, do czasu wydania *Biblii Wujka*²³, było jedynym katolickim przekładem Pisma Świętego w języku polskim. Dopiero gdy w 1599 r. ukazała się Biblia w przekładzie jezuity, ks. Jakuba Wujka, wyparła swoją poprzedniczkę. *Biblia Wujka* jest dziś uważana za najwyższe osiągnięcie polskich przekładów biblijnych, rzadko się jednak pamięta, że pierwsze trudności na tym polu pokonywał tłumacz Biblii z 1561 r. i że z tego przekładu wiele czerpał sam Wujek.

Biblia Leopolity była dedykowana królowi Zygmuntowi II Augustowi (1520–1572). Przed dedykacją został umieszczony drzeworytowy portret króla w wieku 41 lat, w bogatej ramie z emblematami bogactwa i władzy. Po dedykacji następuje przedmowa, która podkreśla znaczenie, jakie Biblia ma w życiu każdego chrześcijanina. Ostrzega jednak przed zbyt samodzielnym wgłębianiem się w jej lekturę.

¹⁹ K. Gąsiorowski, *Przekład Psalterza w Biblii Leopolity (w czterechsetlecie wydania Biblii)*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” t. 14, 1961, s. 189–195; M. Kossowska, op. cit., s. 205; J. Pirożyński, *Biblia Leopolity...*, t. 1, s. 196.

²⁰ R. Świętochowski, *Leonard Niezabitowski tłumaczem Biblii Leopolity*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” t. 14, 1961, s. 195–197; M. Kossowska, op. cit., s. 206–207.

²¹ K. Górski, *Nowy Testament Scharffenbergera*, w: *Pismo Św. w duszpasterstwie współczesnym*, Lublin 1958, s. 199–227; R. Gustaw, *Polskie przekłady Pisma Św.*, w: *Podręczna encyklopedia biblijna*, red. E. Dąbrowski, Poznań – Warszawa – Lublin 1959, s. 309–310; M. Kossowska, op. cit., s. 180–181, 209; R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, s. 363–364.

²² R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, s. 366.

²³ Ks. Jakub Wujek (1541–1597) był jezuitą, rektorem kolegium w Poznaniu, w Wilnie i w Kolozsvárze. Następnie poświęcił się pracy pisarskiej i translatorskiej. Tworzył kazania, dzieła dogmatyczno-polemiczne. Po 1584 r. rozpoczął pracę nad przekładem Pisma Świętego, którego podstawą był tekst Wulgaty. Przekład został ukończony ok. 1595 r., a ukazał się pośmiertnie w Krakowie w 1599 r. *Biblia Wujka* jest arcydziełem języka polskiego XVI w. Była podstawowym katolickim tłumaczeniem Pisma Świętego przez ponad trzy wieki – Wujek (*Wagrovitius*) Jakub, w: *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. L. Grzebień, Kraków 2004, s. 765, S. Szymik, *Wujek Jakub*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 20, red. E. Gigilewicz, Lublin 2014, k. 1024.

Fot. 5. Drzeworytowy portret Zygmunta II Augusta w *Biblii Leopoldy* (Kraków, 1561), sygn. XVI F 01

Należy raczej poszukiwać zdrowej wykładni. *Summa wszystkiego Pisma Świętego* jest małym traktatem z teologii biblijnej odslaniającym główny zamysł Bożego planu zbawienia, który dokonał się w dwóch etapach: zapowiedzi i wypełnienia. Po przedmowie znajduje się notatka, pochodząca od Szarffenberga, skarżącego się na niezwykle trudności, jakie napotykał przy wydaniu Biblii. Wydanie zawiera pełny przekład Starego i Nowego Testamentu, w tym również księgi i dodatki deuterokanoniczne. Księgi Machabejskie znajdują się na końcu Starego Testamentu. Wśród ksiąg starotestamentowych znajdujemy również niektóre księgi apokryficzne. Są to: *Modlitwa Manasses*a, 3 i 4 Ezdrasza oraz 3 Księga Machabejska. Poszczególne księgi zostały poprzedzone przedmowami, których autorem jest tłumacz lub są to przekłady komentarzy św. Hieronima (331/347–420). Marginesy boczne są wykorzystane do podania tekstów paralelnych, tzw. konkordancji²⁴.

Biblia Leopoldy jest wydana w formacie *in folio*, liczy 784 karty. Całość tekstu ułożonego w dwóch kolumnach rozplanowano w oknach ramki. Nad oknem głównym umieszczono nagłówki kolumnowe. W oknach wewnętrznym i zewnętrznym znajdują się noty marginalne.

Wydanie jest bogato ilustrowane. Ilustracje te nie pochodzą z jednolitych serii. Użyto 284 klocków drzeworytniczych, odbijając je 293 razy. Niektóre ilustracje powtarzają się. Drzeworyty w księdze nie zostały rozmieszczone równomiernie. Są księgi zupełnie ich pozbawione, np. Psalmy. Najwięcej drzeworytów zawiera Księga Apokalipsy (dwadzieścia sześć). Użyto tu, co może wydać się paradoksalne, serii ilustracji osiemdziesięciu ośmiu oryginalnych drzeworytów z *Biblii Lutra*, wydanej w roku 1534 w Wittenberdze. Ich autorem był nieznany bliżej artysta posługujący się monogramem „MS”. Część ilustracji została wykonana z klocków drzeworytniczych autorstwa Hansa Brosamera, posługującego się monogramem „HB”. Szarffenberg złagodził antypapieski charakter tych ilustracji, usuwając m.in. dwie wyższe korony z tiary na głowie smoka²⁵. Drzeworyt z portretem Zygmunta Augusta jest sygnowany monogramem „CS” (Kryspin Szarffenberg)²⁶.

Ilustracje o tematyce biblijnej nie tylko towarzyszą tekstowi, pobudzając wyobraźnię czytelnika. Stanowią również rodzaj klucza interpretacyjnego, który ma za zadanie podpowiedzieć czytelnikowi, w jaki sposób powinien czytać Biblię.

²⁴ M. Kossowska, op. cit., s. 218–224; A. Kawecka-Gryczowa, *Drukarze dawnej Polski*, t. 1: Małopolska, cz. 1: *Wiek XV–XVI*, Wrocław 1983, s. 261–263; A. Witkowska, *Biblia – przekłady polskie*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, k. 411–412; R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, s. 367–372, 374–375; J. Nocoń, *Biblia Leopoldy*, <http://biblia.wiara.pl/doc/423127.Biblia-Leopoldy> (dostęp: 9 II 2021 r.); J. Roslan, *Biblia Leopoldy w zbiorach Biblioteki WSD „Hosianum”, „Posłaniec Warmiński, czyli Kalendarz Maryjny” 1989*, s. 69–71.

²⁵ M. Kossowska, op. cit., s. 218; H. Wegner, *Biblij ilustracja*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, k. 461–462; R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, s. 376–378.

²⁶ E. Chojcka, *Zwiazki artystyczne polskiego drzeworytu renesansowego z grafiką europejską. Kryspin i Wendel Scharffenbergowie*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Bibliotekoznawstwo”, t. 7, 1978, s. 189–191; R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, s. 377.

Fot. 6. Kolorowany drzeworyt w *Biblia Leopolda* (Kraków, 1561), sygn. XVI F 033

Tak na przykład na górze karcie tytułowej znajduje się ilustracja streszczająca całą historię zbawienia. Biegnie ona przez całą szerokość strony i podzielona jest na dwie części przez rosnące w centrum drzewo, które po lewej stronie ma gałęzie suche (drzewo śmierci), a po prawej żywe (drzewo życia). W lewej części ilustracji są sceny starotestamentowe: grzech pierwszych ludzi, Mojżesz na górze Synaj otrzymujący Prawo, pełny grób przedstawiający stan duchowy starego człowieka. W prawej części ilustracji są sceny nowotestamentowe: zmartwychwstały Chrystus depczący Szatana, zwycięski Baranek na górze, pusty grub, z którego wyszedł Chrystus. W centrum pod drzewem siedzi człowiek zwrócony ku scenom ze Starego Testamentu. Koło niego stoją: po lewej – Izajasz, po prawej – Jan Chrzciciel. Obaj wskazują na ukrzyżowanego Chrystusa. Człowiek zachęcony przez proroków ogląda się w stronę krzyża. Drzeworyt ten uczy metody czytania Biblii. Podpowiada czytelnikowi, by sięgał do obu Testamentów, poszukując związków między nimi²⁷.

Biblioteka „Hosianum” w swoich zbiorach posiada dwa egzemplarze *Biblia Leopolda*. Oprawa egzemplarza o sygnaturze XVI F 01 pochodzi z XIX w. Jest to tektura obłożona jasnobrązową skórą, na której znajduje się ślepy wytlók liniowy, plecionkowy i gwiazdkowy. Na grzbiecie znajduje się złożony napis: „BIBLIA TO IEST KXIEGI Stharego y Nowego ZAKONU 1561”.

²⁷ R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, s. 379–380.

Fot. 7. Oprawa *Biblia Leopolity* (Kraków, 1561), sygn. XVI F 033

Exemplarz o sygnaturze XVI F 033 jest zdefektowany. Wydarło w nim zostały karty początkowe oraz pojedyncze karty wewnątrz woluminu. Doklejonych zostało kilka kart z tekstem rękopiśmiennym. Drzeworyty są barwione ręcznie. Biblia podczas pożogi wojennej (1939–1945) znalazła się w Malborku. 26 stycznia 1981 r. została przekazana Bibliotece Warmińskiego Seminarium Duchownego w Olsztynie przez bp. Jana Obląka (1913–1988). Świadczy o tym kartka z zapisem i podpisem ks. Mariana Borzyszkowskiego (1936–2001), ówczesnego dyrektora biblioteki. Oryginalna oprawa woluminu pochodzi z XVI w. Są to deski bukowe obciągnięte świnią skórą ze ślepymi tłoczeniami liniowymi i plecionkowymi. W zwierciadle górnej okładziny znajduje się monogram „IHS” w owalu, a nad i pod ramą – napis: „BIBLIA SWIETA || STAREGO Y NOWEGO ZAKONV”. W zwierciadle dolnej okładziny wytłoczono monogram „MARIA”. Na oprawie widać ślady zapinek. Oprawa i karty są mocno zniszczone. Posiadają liczne ślady częstego użytkowania, a także próby niezbyt udanych napraw²⁸.

²⁸ T. Garwoliński, *Polonika z XVI wieku w Bibliotece „Hosianum”*, w: *Iubilaeum Warmiae et Bibliothecae. Wybrane zagadnienia dotyczące 550. rocznicy przyłączenia Warmii do Polski i 450. rocznicy istnienia Biblioteki „Hosianum”*, red. T. Garwoliński, Olsztyn 2016, s. 147–149.

ZAKOŃCZENIE

Książka odegrała w czasie reformacji i kontrreformacji wielką rolę. Najogólniej rzecz ujmując, pojawienie się luteranских przekładów Biblii, postylli, katechizmów i innych wydawnictw religijnych przyczyniło się do kształtowania się języków narodowych i literatury narodowej. To z kolei wywołało reakcję ze strony Kościoła katolickiego w postaci dostosowania do nowych potrzeb ksiąg liturgicznych, pojawienia się przeznaczonych dla ludu książeczek do nabożeństwa, katechizmów i śpiewników. Od 1599 r. zaczęła się ukazywać Biblia w mistrzowskim przekładzie ks. Jakuba Wujka. *Biblia Leopoldy* poszła tymczasem w zapomnienie. Z okazji 460. rocznicy jej wydania warto jednak pamiętać, że jest pierwszym polskim tłumaczeniem całego Pisma Świętego, dziś nieco niedocenianym.

BIBLIOGRAFIA

Opracowania

- Baldowski Jan, *Województwo olsztyńskie. Vademecum turystyczne*, Warszawa 1980.
- Bautz Friedrich W., Brosamer, Hans, w: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*. Band 1, Hamm 1975.
- Bieńkowska Barbara, *Książka na przestrzeni dziejów*, Warszawa 2005.
- Chojecka Ewa, *Zwiazki artystyczne polskiego drzeworytu renesansowego z grafiką europejską. Kryspin i Wendel Scharffenbergowie*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Bibliotekoznawstwo”, t. 7, 1978.
- Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. L. Grzebień, Kraków 2004.
- Garwoliński Tomasz, *Polonika z XVI wieku w Bibliotece „Hosianum”*, w: *Iubilaeum Warmiae et Bibliothecae. Wybrane zagadnienia dotyczące 550. rocznicy przyłączenia Warmii do Polski i 450. rocznicy istnienia Biblioteki „Hosianum”*, red. T. Garwoliński, Olsztyn 2016.
- Gąsiorowski Konrad, *Przekład Psalterza w Biblii Leopoldy (w czterechsetlecie wydania Biblii)*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” t. 14, 1961.
- Górski Karol, *Nowy Testament Scharffenbergera*, w: *Pismo Św. w duszpasterstwie współczesnym*, Lublin 1958.
- Gryglewicz Feliks, *Biblia – przekłady narodowe*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, red. F. Gryglewicz, Lublin 1989.
- Gustaw Romuald, *Polskie przekłady Pisma Św.*, w: *Podręczna encyklopedia biblijna*, red. E. Dąbrowski, Poznań – Warszawa – Lublin 1959.
- Hajdukiewicz Leszek, *Leopolda (Kasprowicz, Nicz, Nicius) Jan*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 17, red. E. Rostrowski, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1972.
- Kawecka-Gryczowa Alodia, *Drukarze dawnej Polski*, t. 1: *Małopolska*, cz. 1: *Wiek XV–XVI*, Wrocław 1983.
- Kossowska Maria, *Biblia w języku polskim*, t. 1, Poznań 1968.
- Kramarek Grzegorz, *Leopolda Jan*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 10, red. A. Szostek, Lublin 2004.
- Owsiński Piotr, *Tłumaczenie Biblii Marcina Lutra i jego znaczenie dla świata chrześcijańskiego*, „Kieleckie Studia Teologiczne” t. 8, 2009.
- Pasierb Janusz, *Cranach Lucas Starszy*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 3, red. R. Łukaszyk, Lublin 1989.
- Pietkiewicz Romuald, *Biblia Polonorum. Historia Biblii w języku polskim*, t. 1: *Od początku do 1638 roku*, Poznań 2016.
- *Biblia*, w: *Encyklopedia książki*, t. 1, red. A. Żbikowska-Migoń, M. Skalska-Zlat, t. 1, Wrocław 2017.
- Piwożński Jan, *Gutenberg w Polsce. Polskie echa wynalazku druku*, w: *Komentarz do faksymile pelplińskiej Biblii Gutenberga*, red. J. Piwożński, T. Serocki, J. Tondel, Pelplin 2004.
- *Obecny stan badań nad Gutenbergiem i Biblią 42-wierszową. Zarys problematyki*, w: *Komentarz do faksymile pelplińskiej Biblii Gutenberga*, red. J. Piwożński, T. Serocki, J. Tondel, Pelplin 2004.
- *Biblia Leopoldy*, w: *Encyklopedia książki*, t. 1, red. A. Żbikowska-Migoń, M. Skalska-Zlat, Wrocław 2017.
- Roslan Jan, *Biblia Leopoldy w zbiorach Biblioteki WSD „Hosianum”*, „Posłaniec Warmiński, czyli Kalendarz Maryjny” 1989, s. 69–71.
- Rzempołuch Andrzej, *Przewodnik po zabytkach sztuki dawnych Prus Wschodnich*, Olsztyn 1992.
- Szymik Stefan, *Wujek Jakub*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 20, red. E. Gigilewicz, Lublin 2014.

Świętochowski Robert, *Leonard Niezabitowski tłumaczem Biblii Leopolity*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” t. 14, 1961.

Wegner Helena, *Biblii ilustracja*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, red. F. Gryglewicz, Lublin 1989.

Witkowska Aleksandra, *Biblia – przekłady polskie*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, red. F. Gryglewicz, Lublin 1989.

Strony internetowe

Kühnel-Kunze Irene, *Brosamer, Hans*, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz5967.html#ndbcontent> (dostęp: 21 IX 2021 r.).

Lufft, *Hans*, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz55077.html#ndbcontent> (dostęp: 21 IX 2021 r.).

Nocon Jadwiga, *Biblia Leopolity*, <http://biblia.wiara.pl/doc/423127.Biblia-Leopolity> (dostęp: 21 IX 2021 r.).